

J. A. Hasse: La Semele

Serenata z hudební sbírky hraběte Questenberga a její obnovená světová premiéra

Jana Perutková

Pro letošní ročník festivalu Vranovské kulturní léto připravil soubor barokní hudby Hofmusici v čele se svým uměleckým vedoucím Ondřejem Mackem novodobou světovou premiéru díla *La Semele o sia La Richiesta Fatale* (Semele aneb Osudné přání), jež zkomponoval významný operní autor 18. století Johann Adolph Hasse (1699–1783). Představení se konalo 24. července 2007 v Sále předků vranovského zámku za účasti publika, které tvořili z převážné části příznivci barokní kultury, mezi nimiž jsme s potěšením zaznamenali i řadu mladých tváří. Mezi významnými hosty této kulturní události byl např. ředitel archivu vídeňské Společnosti přátel hudby (Gesellschaft der Musikfreunde) Otto Biba, z jehož archivu pochází jediná dochovaná kopie tohoto díla, dále předseda společnosti J. A. Hasseho z Mnichova Klaus Müller a v neposlední řadě také příslušníci rodu Althannů, jimž v době vzniku díla zámek ve Vranově nad Dyjí patřil a kteří mu vtiskli jeho nádhernou barokní podobu.

Dílu byla věnována bližší pozornost teprve nedávno, a to v rámci grantového projektu GAČR Italská opera na Moravě v 1. polovině 18. století realizovaného na půdě Ústavu hudební vědy FF MU. V rámci tohoto výzkumu se podařilo identifikovat řadu operních partitur z hudební sbírky hraběte Johanna Adama z Questenbergu, vynikajícího hudebního mecenáše a znalce, na jehož zámku v Jaroměřicích nad Rokytnou ve dvacátých až čtyřicátých letech 18. století vznikla a rozkvetla pozoruhodná hudební kultura. Bádání na tomto poli ještě není ukončeno; přesto můžeme v současné době hovořit o čtyřiceti questenberských partiturách, které jsou uloženy ve Vídni a Berlíně.¹

A právě na základě výsledků tohoto výzkumu lze s jistotou konstatovat, že Hasseho *Semele* patří mezi hudebniny z majetku hraběte Questenberga. Johann Adolph Hasse ostatně nesporně patřil ke Questenbergovým oblíbeným a vysoce ceněným autorům.² Unikátní partitura tohoto díla je uložena – jak již bylo řečeno v úvodu – ve vídeňském archivu Gesellschaft der Musikfreunde.³ Partitura je vyvázaná

v tuhých deskách z 19. století; pod touto vazbou se nachází další měkké desky, jejichž podoba je charakteristická právě pro questenberské hudebniny. Text na štítku, jehož tvar je rovněž typický pro tuto sbírku, je napsán přímo rukou hraběte Questenberga⁴ (obr. č. 1).

Dílo se do hraběcí sbírky mohlo dostat nejspíše prostřednictvím kopisty Carla Josepha Braunera, který byl v polovině 20. let zaměstnán v neapolské místokrálovské kapele a vedle *Semele* opsal několik dalších partitur náležejících ke questenberské hudební sbírce.⁵ Kromě opisu Bionioho opery *Issipile*, jenž v této studii ponecháváme stranou, je autorem tří opisů raných skladeb J. A. Hasseho, které patří do questenberské sbírky. Jedná se o námi pojednávanou *Semele*, dále o serenatu *Marc' Antonio e Cleopatra* a operu *Sesostrate*. Opisovači hudebních děl v 18. století se většinou nepodepisovali, činili tak spíše výjimečně. Identifikaci Carla Josepha Braunera tak považujeme za šťastnou náhodu. Své jméno uvedl na opisu zmíněné Hasseho serenaty *Marc' Antonio e Cleopatra*.⁶ Zajímavé je, že na štítku této serenaty z roku 1725 i na štítku

¹ O této problematice pojednávám podrobně ve své studii *Zur Identifizierung der Questenbergischen Partituren in Wiener Musikarchiven*. In: *Hudební věda*, XLIV, 2007, č. 1, s. 5–36.

² V současné době víme o šesti operách náležejících ke questenberské sbírce.

³ Sign. IV 27705 (Q 1476).

⁴ Na štítku je napsáno: „La Semele / o Sia / La Richiesta fatale / Drama per musica da cantarsi / nell' autunno dell' anno 1726 ./ Poesia di Francesco Riniardi / Musica di Giovanni Adolfo Hass [sic!] / detto il Sassone“

⁵ Některé informace o Braunerovi najdeme též u Reinharda Wiesenda, který je autorem edice serenaty *Marc' Antonio e Cleopatra* – viz Hasse, Johann Adolf: *Marc' Antonio e Cleopatra, Serenata*, Erstaussgabe, Stuttgart 2001.

⁶ Na konci serenaty *Marc' Antonio e Cleopatra*, která byla zkomponována v roce 1725, je uvedeno: „scripsit Carolus Joseph Brauner tunc temporis musicus regius 1727 Napoli“.

obr. č. 1, obálka Hasseho serenaty *Semele*, A-Wgm, sign. IV 27705 (Q 1476); na štítku rukopis hraběte Questenberga

obr. č. 2, titulní list *Semele*, opisovač Carl Joseph Brauner

Braunerem opsané opery *Sesostrate*, kterou Hasse napsal v roce 1726, je Hasse titulován jako „maestro di capella di S. A. S. il Duca di Wolffenbüttel“⁷, resp. „maestro di capella del Duca di Brunsvic“⁸. Hasse skutečně v letech 1719–22 působil ve službách vévody z Braunschweig-Wolfenbüttelu. Z toho tedy plyne, že opisy těchto děl se dostaly do questenberské sbírky již ve 20. letech 18. století, neboť v roce 1730 Hasse nastoupil do služeb saského kurfiřta a polského krále Augusta Silného.⁹

Partitura je opsána zběžným rukopisem, nenajdeme zde krasopisný titulní list, s nímž se v této době u oper nezřídka setkáváme. Podrobnější údaje o díle najdeme na stránce, která následuje po předešlé a v jejíž druhé polovině začíná první část díla. Je zde napsáno: „La Semele, o Sia / La Richiesta Fatale / Serenata à 3 Voci Con Strom / del Sigre Ioanne Adolpho Hasse detto il Sassone / in Napoli 1726.“¹⁰ (obr. č. 2)

Jak tedy vyplývá z Braunerova opisu, má Hasseho *Semele* podtitul „serenata“.¹¹ Pod tímto pojmem se rozumí hudebnědramatické dílo často provozované při oslavách jmenin či narozenin příslušníků šlechty v jejich palácích či zámeckých sídlech, resp. na panovnických dvorech. Byla to ve své době velmi oblíbená forma vokálně-instrumentální skladby stojící takřka mezi operou a kantátou; většinou byla rozsahově menší než typ tzv. opery seria a skládala se ze dvou částí. Vystupovaly v ní často alegorické postavy, jejichž árie měly většinou holdovací charakter.

U této serenaty je tomu ovšem poněkud jinak. Nechybějí zde vypjaté dramatické situace a rozhodně nejde pouze o zábavnou skladbu. Je tomu spíše naopak: mladý Hasse chtěl zjevně ukázat svým mecenášům, jak obrovský je jeho tvůrčí potenciál. Najdeme zde mj. značný počet recitativů accompnato, které podporují dramatickost děje.

Partitura obsahuje několik scénických poznámek a je zajímavé, že hrabě Questenberg na štítku označil dílo za „drama per musica“. Serenaty mohly být provozovány scénicky, i když to zdaleka nebylo pravidlem. *Semele* má ovšem poměrně dramatický děj a právě vzhledem ke zmíněným scénickým poznámkám lze předpokládat, že se při jejím provedení jevištní akce předpokládala.

Jak plyne ze štítku, dílo bylo poprvé provedeno v Neapoli na podzim roku 1726. Hasse pobýval od roce 1722 v Itálii; navštívil zde hlavní hudební centra, tedy Benátky, Florencii, Bolognu, Řím a strávil poté nejméně 6 let v Neapoli. Studoval u Alessandra Scarlattioho (1660–1725), který tehdy byl uctívanou skladatelskou osobností a jenž byl skutečnou studnicí inspirace nejen pro své současníky, ale prostřednictvím svých skladeb též pro následující skladatelské generace. Tehdy sedmadvacetiletý Hasse zvaný „Il Sassone“ stál v době vzniku díla teprve na prahu své zářivé kariéry.

J. A. Hasse ovšem nebyl jediný, koho v první polovině 18. století zaujala myšlenka zhudebnit báji o Semelé, dceři královského páru Kadma a Harmonie v řeckých Thébách, která se stala mi-

⁷ Partitura serenaty Marc' Antonio e Cleopatra je uložena v Musiksammlung der Österreichischen Nationalbibliothek pod signaturou SA.68.B.33. Mus 26.

⁸ Uložení partitury opery *Sesostrate*: Archiv der Gesellschaft der Musikfreunde, sign. IV 27715 (Q 1477).

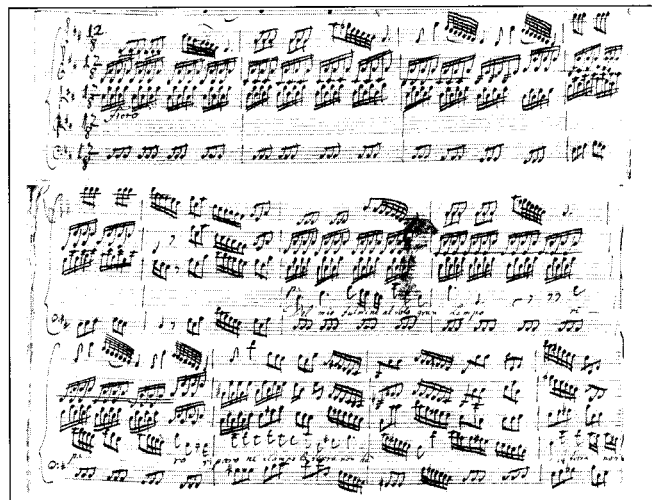
⁹ Na libretech dvou oper, které měly premiéru v roce 1730 – Dalisa v Benátkách a Ezio v Neapoli – je Hasse titulován jako „maestro di capp. del re di Polonia“, Sartori 7052, resp. „primo maestro di capp. del re di Polonia“, Sartori 9469 (citováno podle práce Claudia Sartoriho: *I libretti italiani a stampa dalle origini al 1800*, Cuneo 1990–1994).

¹⁰ Tento údaj ve zkrácené verzi najdeme také na prvním listu předešlé (nad notami): „Atto Primo della Serenada del Sig. Ioanne Adolpho Hasse detto il Sassone 1726 / in Napoli“.

¹¹ Resp. Serenada, viz pozn. č. 10; termín „Serenada“ se používal ve středoevropském prostoru. Najdeme jej mj. například v listinných materiálech z vídeňského dvora Karla VI. a vyskytuje se hojně i v jaroměřických archiváliích. Tento fakt a také skutečnost, že Brauner má v opsaných operách velmi mnoho chyb v italštině, by mohl svědčit pro domněnku, že byl původem ze střední Evropy. Tomu by ostatně nasvědčovalo také samo jeho jméno, neboť Brauner rozhodně nepatří k typicky italským příjmením.

obr. č. 3, árie Júnó „Trassi anch'io dal nascer mio“

obr. č. 4, árie Jupitera „Del mio fulmine al solo gran lampo“

lenkou nejvyššího boha Jupitera. Kromě francouzského skladatele Marina Maraise (1709) zkomponoval tříaktovou operu *Semele* na libreto Williama Congrevea Angličan John Eccles (1706). Tato opera se však nedočkala provedení a Congreveovo částečně přepracované libreto v roce 1744 využil Georg Friedrich Händel ke kompozici světského oratoria *Semele* (HWV 58).

Hasse zkomponoval svou *Semele* na libreto Francesca Ricciardiho. Tento autor, o němž dosud není mnoho známo, napsal rovněž libreto k předchozí Hasseho serenadě *Marc' Antonio e Cleopatra*.¹² Libreto k *Semele*, rozvržené do dvou částí, vychází ze III. knihy Ovidiových *Metamorfóz* napsaných podle antické báje o krásné Semelé. Jupiter si tuto královskou dceru oblíbil a přicházel k ní v podobě jinocha, jehož ráda přijímala a jehož lásku opětovala. Jupiterova olympská manželka Júnó na ni žárlila a rozhodla se ji zničit. Převtěli se do podoby staré chůvy a vzbudila v dívce pochybnosti, zda je její milenec vskutku nejvyšším bohem. A protože Jupiter byl ochoten vyplnit Semelé jakékoli přání, poradila jí Júnó, aby si tuto ochotu dala nejprve potvrdit slavnostní přísahou při vodách podsvětí řeky Stygu. Poté měla podle Júnoniny rady požádat svého milence, aby se jí zjevil ve své pravé božské podobě. Jupiter jí přísahu, od níž nikdo – tedy ani sám vládce Olympu – nemůže odstoupit, dal. Když uslyšel, co si Semelé přeje, zděsil se a prosil ji, aby ho přísahy zprostita. Věděl totiž, že to znamená její záhubu.

Avšak Semelé byla pevně rozhodnuta. Tragédii nebylo možno zabránit. K příštím setkání se Jupiter dostavil jako vládce bohů i s hromy a blesky. Dívka v ničivém jasu uhoří. Júnonin triumf však trvá jen krátce, neboť Jupiter má takovou moc, že dokáže i „...tomu, kdo je již obrácen v popel, vrátit život.“ Vzkříšenou Semelé uvádí na Olymp. Dřívější milostný trojúhelník však nyní dostane jinou podobu. Sám Jupiter se poté, co

se Júnó chytře skloní před jeho majestátem, zachová jako napravený hříšník, když na konci díla říká své choti: „...budu Semelé přítelem a tobě věrným.“ Závěrečný ansámbl pak zatracuje nevornost a žárlivost a naopak oslavuje věrnost a lásku.

Z pověsti o Semelé je v Hasseho a Ricciardiho serenadě obsažena jen ta část, která se dramaturgicky hodí k tomuto žánru. Z Ovidiova textu zde nebyla použita jakákoli zmínka o tom, že by Semelé byla těhotná, dokonce v šestém měsíci. Podle Ovidia totiž Semelé před uhořením v úzkosti porodí nedonošené dítě, sama v plamenech zahyne a sestoupí do podsvětí. Oním předčasně narozeným dítětem je Bacchus, jemuž se později podaří vysvobodit matku z podsvětí a vzít ji na Olymp.

Posuzujeme-li Hasseho zhudebnění dané látky, musíme konstatovat, že dílo oplývá řadou originálních melodií, harmonickým i rytmickým bohatstvím, vynalézavým vedením hlasů a zejména pak snahou o co nejvěrnější vystižení afektů. Mimořádné kompoziční mistrovství prokazuje například tercet „Morirò con la speranza“ na konci 1. aktu, v němž se současně prolínají nejrozličnější milostné afekty – Júnonina žárlivost, Semelina láska, Jupiterova zamilovanost. Pro toto dílo je vůbec velmi charakteristická pečlivá snaha o dokonalé hudební vyjádření textu.

Ukažme si alespoň několik významných příkladů, které toto tvrzení dokládají:

1) dramatická árie Júnó (1. část) „Trassi anch'io dal nascer mio“, v níž bohyně vyjadřuje hněv nad manželovou nevěrou a hrdě konstatuje: „naučila jsem se vládnout, nikoliv trpět“. A právě text „a regnar, non à soffrir“ (vládnout, ne trpět) je jakožto klíčový výraz árie mistrně zhudebněn; opakuje se třikrát. Slovo „regnar“ přitom poprvé i podruhé nastupuje po generální pauze; je zdůrazněno trojím opakováním jednoho tónu (přičemž třetí nota je nejdelší) a poté koloraturou. Aby byl důraz ještě zřetelnější, nechá Hasse při tomto opakova-

¹² Více o něm viz Jana Spáčilová: průvodní text k provedení opery.

obr. č. 5a, árie Semelé „Dolce sospira il venticello“

obr. č. 5b, árie Semelé „Dolce sospira il venticello“ (pokrač.)

ném tónu v sopránu na jeden takt zcela odmlčet orchestr. Pomocí velmi úsporných prostředků zde tedy Hasse dosahuje obrovského dramatického účinku. Na text „non à soffrir“ je poprvé upozorněno disonancí, podruhé je zopakován dvakrát po sobě (obr. č. 3).

2) árie Jupitera „Del mio fulmine al solo gran lampo“, jež patří do kategorie tehdy velmi oblíbených árií napodobujících bouřlivé přírodní scenerie (tempeste). Za povšimnutí stojí zhudebnění slova „fulmine“ (zášleh blesku) rychlým šestnáctinovým pohybem ve zpěvním partu. „Zášlehy blesku“ jsou ovšem ještě mnohem charakterističtější ve čtyřiašedesátinových opakujících se sestupných bězích v houslích (obr. č. 4).

3) Árie Semelé, která otevírá druhou část díla; Hasse v ní opět navazuje na tradici hudby napodobující přírodu. Podívejme se na zhudebnění následujícího textu:

<i>Dolce sospira il venticello</i>	<i>Sladce vane větřík,</i>
<i>Corre limpido il ruscelletto,</i>	<i>běží chladivý potůček,</i>
<i>L' auellino trà rami, e fronde</i>	<i>ptáček mezi větvemi a haluzemi</i>
<i>Si nasconde lieto ogn' or.</i>	<i>se ukrývá stále veselý.</i>

Větřík je vystižen sekvencovitým triolovým pohybem, tok potůčku sestupným osminovým pohybem ve všech hlasech, ptáček je zobrazen následnými figuracemi v houslích, které kontrastují s dlouhými notami ve zpěvním partu. Za povšimnutí rozhodně stojí i pečlivě vypsána dynamika v orchestrálním ritornelu, který navazuje na výše uvedený text (obr. č. 5a a 5b).

4) Jupiterův recitativ *accompagnato* v druhé části („Ecco, o Semele mia“) je jedním z vrcholných momentů opery. Vládce Olympu v něm – přes svůj zármutek – plní přísahu a zjevuje se Semelé ve svém božském majestátu. Dramatický moment byl v představení podpořen i nápaditým jevištním

ztvárněním – Jupiter zpíval svůj recitativ ze zadního vysokého ochozu sálu a tento moment překvapení ještě umocnil dramatický účinek Hasseho hudby. Závažnost situace je navozena hned v prvním taktu tečkovaným rytmem, který evokuje motiv Jupiterovy přísahy v recitativu *accompagnato* z první části serenaty („Se così vuoi, Giuro per l' infernali onde di Stige...“), (obr. č. 6).

Dramatičnost Jupiterova recitativu *accompagnato* z druhé části je dále zdůrazněna vzestupnými běhy v nástrojích, jež znázorňují blesky, o nichž je v textu dále řeč („Vien de fulmine suo la destra armata“ – „je má pravice i nyní ozbrojena svým bleskem“). Naopak na klíčový text „Porto la maestà svelata, e chiara“ – tedy „nesu svůj majestát zjevný a jasný“, se nástrojový doprovod zcela odmlčí (obr. č. 7).

Tolik tedy alespoň několik názorných, byť zlomkovitých ukávek Hasseho kompozičního mistrovství, jež můžeme v *Semele* nalézt.

Myšlenka provést v novodobé světové premiéře Hasseho *Semele* právě na Vranově má svou logiku. V době, kdy dílo vzniklo, bylo Neapolsko pod vládou Habsburků, kteří je získali jako důsledek mírových dohod z Utrechtu a Rastattu, jimiž byly ukončeny války o španělské dědictví. Neapol patřila Habsburkům až do roku 1735 a funkci místokrále tam právě v době vzniku díla zastával kardinál Michael Friedrich Althann, příslušník rozvětveného šlechtického rodu, jemuž patřil také Vranov nad Dyjí.¹³

Semele byla na Vranově provedena na dobových hudebních nástrojích a poloscénicky, v historizující inscenační praxi zahrnující rovněž barokní gestiku (režie se ujala Zuzana Vrbová). Historicky velmi cenný Sál předků vranovského zámku poskytl pro takovéto představení prostředí velmi příznivé, přes-

¹³ O hudbě v Neapoli v širším kontextu nejnověji pojednává Jana Spáčilová ve své disertační práci *Hudba na dvoře olomouckého biskupa Schrattenbacha (1711–1738). Příspěvek k libretistice barokní opery a oratoria*. Brno 2007.

obr. č. 6, Jupiterův recitativu accompagnato
„Se così vuoi, Giuro per l' infernali onde di Stige...“

obr. č. 7, Jupiterův recitativu accompagnato „Ecco, o Semele mia“

tože stavěl interprety do náročných situací vzhledem ke své akustice. Venkovní stmívání pak tvořilo jakési „přirozené kulisy“, které mnohé návštěvníky zcela okouzly.

Lvi podíl na zdaru celého představení měl umělecký vedoucí souboru Ondřej Macek, jenž představení řídil od cembala a který je zkušeným realizátorem mnoha barokních vokálně-instrumentálních skladeb. Jelikož partitura *Semele* neobsahuje – jak to je pro 1. polovinu 18. století typické – detailně vypracované nástrojové obsazení (najdeme v ní pouze poznámku „con stromenti“ – viz obr. č. 2), rozhodl se rozšířit smyčcové instrumentální těleso o 2 hoboje a fagot. To má plně historické opodstatnění, jelikož hoboje byly v Neapoli 20. let 18. století již stálou součástí operního orchestru. O. Macek je také autorem českého překladu libreta, které – jak je již dobrým zvykem u představení prováděných souborem Hofmusici – bylo součástí tištěného programu. To umožňovalo i laické hudební veřejnosti sledovat způsob zhudebnění textu, o němž je pojednáno výše.

Vzhledem k tomu, že postava Jupitera je altovou rolí, podělily se o veškeré náročné pěvecké úkoly 3 sólistky: sopránistka Jana Jedličková (Semele) a Jana Koucká (Júnó), jakož i mezzosopránistka Pavla Štěpničková (Jupiter). Svými výkony výrazně přispěly ke zdaru představení. Nejpresvědčivěji přitom působila J. Koucká v roli zhrzené a žárlivé manželky Júnó. Mimořádnou pochvalu nutno vyslovit mezi-

obr. č. 8, vranovské provedení Hasseho *Semele* souborem Hofmusici

národně složenému orchestru, který hrál s plným nasazením a soustředěním. Na jeho výkonu má nesporně zásluhu Jana Spáčilová (koncertní mistr), která rovněž připravila notový materiál a vybavila programovou brožuru muzikologicky fundovaným textem.

Pro diváky bylo představení *Semele* na Vranově velmi příjemným překvapením. Ukázalo se, jak umělecky hodnotnou hudbu uměl skládat J. A. Hasse již v raném období své tvorby. Potvrdilo se rovněž, jak vynikající vkus a orientaci v soudobé hudbě měl hrabě Questenberg, když dovedl nástup tak vynikajícího představitele italské operní školy zachytit již ve 20. letech 18. století. Vždyť Hasseho umění přijímala později s nadšením nejen Itálie, ale i Vídeň, Drážďany, Berlín, Londýn i Paříž.

Účastníci představení tedy odcházeli navýsost spokojeni. Provedení *Semele* se dočká brzkých repríz – v Jaroměřicích nad Rokytnou (7. 10.) a v Českém Krumlově (27. 10.). Účast na těchto představeních lze všem znalcům a milovníkům barokní hudby a barokní kultury vůbec jen doporučit.

Jana Perutková působí jako odborná asistentka na Ústavu hudební vědy FF MU. Její bádání se zaměřuje především na italskou operu seria provozovanou v 1. polovině 18. století v hudebních centrech habsburské monarchie, zejména pak v Jaroměřicích nad Rokytnou.